

CZU: 002:[271(478) : 09(18)]

DIFUZAREA CĂRȚII ROMÂNEȘTI VECHI ÎN ESTUL MOLDOVEI ÎN PRIMELE TREI DECENII ALE SECOLULUI AL XIX-LEA

Igor CERETEU

Institutul de Istorie

Difuzarea cărții românești vechi în estul Moldovei în primele trei decenii ale secolului al XIX-lea s-a intensificat după organizarea tipografiei de la mănăstirea Neamț în 1800-1807 și înființarea celei de la Chișinău în 1814. Numeroase manuscrise și tipărituri au fost aduse în Basarabia în timpul Eteriei (1821), când un număr impunător de monahi și preoți s-au refugiat peste Prut. Peste 400 de cărți românești au fost aduse la Chișinău din București prin contribuția Mitropolitului Grigorie IV al Ungrovlahiei (1823-1834), exilat în această provincie în anul 1829, din cauza neînțelegerilor cu administrația țaristă. Un rol important în difuzarea literaturii în Basarabia în această perioadă aparține negustorilor de cărți.

Cuvinte-cheie: Basarabia, carte veche, manuscrise, răspândire, tipografie, mănăstirea Neamț, Chișinău, bibliotecă.

DISSEMINATION OF THE OLD ROMANIAN BOOKS IN THE EAST OF MOLDOVA DURING THE FIRST THREE DECADES OF THE 19th CENTURY

The intensification of the dissemination of the old Romanian books in eastern Moldova during the first three decades of the 19th century took place after the foundation of the printing house in the Neamț monastery in 1800-1807 and the establishment of the printing house in Chisinau in 1814. A large number of manuscripts and prints were brought to Bessarabia during the Eteria time (1821) when many monks and priests fled to the western part of Moldova. More than 400 Romanian books were brought to Chisinau from Bucharest as a contribution of the Metropolitan bishop Gregory IV of Ungrovlahia (1823-1834) exiled to this province in 1829 because of misunderstandings with the Russian Tsarist administration. During this period, the book merchants played an important role in the distribution of Romanian books in Bessarabia.

Keywords: Besarabia, old books, manuscripts, dissemination, printing, monastery Neamț, Chișinău, library.

Introducere

Cartea românească tipărită de la începutul secolului al XVI-lea până la sfârșitul perioadei moderne a fost delimitată de către specialiști în două perioade distincte, bine conturate cronologic: cartea românească veche (1508-1830) și cartea românească modernă (1831-1918). Periodizarea cărții românești este convențională și nu există careva argumente de ordin istoric sau de altă natură, care ar motiva delimitarea cărții vechi de cea modernă. Cartea din perioada veche s-a bucurat de o mai mare atenție din partea specialiștilor din diferite domenii, decât cea din perioada modernă. Interesul sporit pentru valorile bibliofile din această perioadă este datorat faptului că prin aspectul fizic, conținutul textelor sau al însemnărilor manuscrise cartea veche reprezintă un izvor veritabil de documentare, atât pentru istorici, cât și pentru oamenii de știință din alte domenii. Cu toate acestea, suntem de părere că tipăriturile de la mijlocul secolului al XIX-lea își reduc din valoarea estetică, prezentă în cărțile din perioada veche și, de asemenea, din importanța conținutului însemnărilor manuscrise.

Reieșind din circumstanțele politice ale timpului, în RSSM și în România în perioada de guvernare comunistă subiectul privind schimbul de valori dintre Țările Române în perioadele medievală și modernă a fost neglijat în mare parte, chiar dacă printre factorii importanți, care au contribuit la menținerea identității naționale și a limbii române în Basarabia în perioadele de ocupație străină, este și problema ce vizează prezența și circulația cărții românești în acest spațiu. În istoriografia românească și în cea europeană nu a fost elaborată și publicată nicio contribuție științifică care ar fi reflectat circulația valorilor bibliofile românești în Basarabia.

În ultimele decenii cercetarea cărții și a tiparului constituie o preocupare a oamenilor de știință din Republica Moldova. S-a cercetat, în special, evoluția activității tipografice de la Chișinău în secolul al XIX-lea, iar fenomenul răspândirii cărții românești în partea stângă a Prutului în secolele XVI-XIX a rămas la nivelul constatărilor din perioada interbelică. Prin urmare, fenomenul circulației cărții românești în acest spațiu a rămas un deziderat pentru cercetători, din lipsa surselor bibliofile valorificate. Investigațiile pe care le-am

întreprins în ultimul timp în fondurile bibliotecilor publice, în muzeele și mănăstirile din Basarabia au prilejuit valorificarea unui număr impunător de cărți vechi, multe dintre ele având însemnări manuscrise, care reflectă varietatea de fenomene istorice, culturale sau de altă natură.

Răspândirea în estul Moldovei a cărților tipărite la mănăstirea Neamț și la Chișinău. Difuzarea literaturii românești la est de Prut devine destul de evidentă la începutul secolului al XIX-lea, mai ales după înființarea tipografiei de la mănăstirea Neamț, când sunt răspândite în număr mare cărțile din această officină, în special *Viețile sfinților* (1807-1815). Din cercetările întreprinse în bibliotecile mănăstirești din stânga Prutului am identificat exemplare ale acestor cărți lunare la mănăstirile Hâncu, Frumoasa, Vărzărești, Curchi, Noul Neamț, Hârbovăț, Țigănești, care au fost difuzate de monahi și monahii, egumeni sau de către ierarhii Bisericii Moldovei. Deși după anexarea Basarabiei în 1812 circulația persoanelor, valorilor și ideilor a fost restricționată, unele cărți au fost atestate la est de Prut imediat după apariția lor. Dintr-o însemnare manuscrisă reiese că, la 20 ianuarie 1817, 12 cărți despre *Viețile sfinților* „s-au atherosit S(fin)t(ei) M(ănăs)t(iri) Hâncul de cuvioșii sa chir Avramiia duh(o)v(nic) nemțan în vremea cuvioșiei sale chir Antonia, igumenul mă(năs)t(irii)” [1, LXXIII/102, p.107]. În biblioteca acestui așezământ monahal există un exemplar de *Viețile sfinților* din luna iulie (1814), care a fost cumpărat în anul apariției de două schimonahii, Olimpiada și Elisaveta, fără a se preciza mănăstirea în care viețuiau. Pe *Viețile sfinților* din luna ianuarie (1812) din biblioteca mănăstirii Vărzărești scrie că s-a cumpărat „împreună cu celelate unspezăci luni, de păcătosul Vasile Boțan în anul 1817, în luna lui octomvrie în 26 de zile, cându încă să lucra în s(fânta) mănăstire a Neamțului”. *Viețile sfinților* din unele luni au fost semnalate și în bibliotecile bisericilor de mir (ex., Văscăuți, Teșureni), dovadă că ele erau lecturate nu doar de preoți, dar și de știutorii de carte din diferite categorii sociale. Au fost răspândite deopotrivă în acest spațiu și alte cărți din tipografia de la Neamț, ca: *Rânduiala cum se cântă cei doisprezece psalmi* (1808), *Scara Sfântului Ioan Sinaitul* (1814), *Cuvinte de ascultare* (1817), *Psaltire* (1817, 1824), *Evangelie* (1821), *Antologhion* (1825). Cărțile tipărite la mănăstirea Neamț au fost foarte solicitate în întreg spațiul românesc și, deși Basarabia nu mai era parte componentă a Țării Moldovei după 1812, aproape toate tipăriturile nemțene vechi și moderne sunt atestate în acest spațiu, ceea ce constituie mărturia unor strânse raporturi culturale și religioase dintre această mănăstire și așezămintele din estul Moldovei pe parcursul secolului al XIX-lea.

În această perioadă începe activitatea de tipărire și difuzare a cărților din tipografia de la Chișinău. Înființată în anul 1814, în timpul și prin contribuția Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni, această tiparniță va tipări numeroase cărți ce vor fi difuzate centralizat în bisericile și mănăstirile din eparhia subordonată lui. În comparație cu alte tipografii ce activase anterior, în cea de la Chișinău cărțile erau difuzate în variantă finisată, legate și copertate. Prima carte liturgică tipărită la Chișinău a fost un *Liturghier*, însă despre răspândirea lui documentele sunt sărace în informație. Cert este că era difuzat centralizat, a fost tipărit în 1200 de exemplare și este întâlnit și în prezent în bisericile de mir și în mănăstiri. Aceeași situație se atestă și în cazul *Molebnicelor* (1815, 1816), *Bucoavnei* (1815), *Catihizului în scurt* (1816), *Te-deumului* (1816), *Rânduielei panhidei* (1817, 1818). Este cunoscut doar că în difuzarea unor cărți erau implicați direct și ierarhii Bisericii din Basarabia. Astfel, în urma unei vizite la mănăstirea Sfântul Nicolae din Ismail Episcopul Benderului și Akkermanului Dimitrie constată lipsa cărților bisericești în biblioteca acestui așezământ monahal și trimite la 19 iunie 1818, prin mijlocirea protopopului orașului Nichita Glizean, un *Molebnic* (1816) și un *Te-deum* (1816) la prețul de 6 lei exemplarul [2, f.7]. Fiind deja Arhiepiscop al Chișinăului și Hotinului, Dimitrie Sulima permite la 2 octombrie 1822 sfințirea noii biserici de la mănăstirea Răciula, iar cu această ocazie poruncește „pe lângă acestea să se dea schitului Noul Testament moldovenesc, tabla legăturii împăraților și altă tablă pentru familiia împărătească” [3, f.29].

Răspândirea tot mai accentuată a literaturii bisericești este probată prin sporul demografic din Țara Moldovei, care începe în ultimul sfert al secolului XVIII și continuă până la începutul secolului al XIX-lea [4, p.109-145]. Creșterea demografică a dus nemijlocit la creșterea numărului de comunități rurale, iar acestea aveau nevoie de preoți, de lăcașe de cult și, eventual, de cărți liturgice pentru fețele bisericești sau pentru știutorii de carte. Urmare a creșterii demografice este numărul crescând al bisericilor. Dacă în anul 1814 în Basarabia existau 775 de biserici [5, p.34], în 1819 numărul lor era de 845, cele mai multe fiind în ținuturile Orhei (268 de biserici), Hotin (156 de biserici) și Soroca (136 de biserici) [6, f.3-5].

Primele informații de arhivă despre difuzarea organizată a cărților din tipografia de la Chișinău sunt cele referitoare la *Ceaslovul* de la 1817. După terminarea lucrului asupra tipării cărții ecleziazarului mitropoliei,

care era și egumenul mănăstirii Frumușica, ieromonahul Sinesie, înainta un demers în scris mitropolitului, în care cerea să se expedieze un ucaz protopopilor ținuturilor pentru ca aceștia să trimită listele preoților din protopopiatele aflate în subordinea lor. Urmare a acestei ordonanțe era trimiterea din fiecare protopopie a câte o căruță cu doi cai și doi țarcovnici, pentru a primi câte un exemplar pentru fiecare preot. Mitropolitul, de comun acord cu tipograful Ignatie, stabilea prețul cărților. *Ceasloavele* au fost difuzate în două rânduri. Prima dată s-a expediat câte un exemplar pentru preotul paroh imediat după tipărirea cărții, adică în anul 1817, însă dat fiind că tirajul a fost destul de mare, iar în unele biserici erau câte doi sau trei preoți, s-a hotărât să se trimită repetat și preoților care nu aveau asemenea cărți. Astfel, la 4 mai 1818 Sinesie expediază un raport pe numele mitropolitului, în care se stipula că „ceasloavele ce s-au tipărit în exarhiceasca tipografie s-au împărțit pe la toate bisericile din eparhia Chișinăului, dar fiind că pi la unile din bisărici să află câte doi și câte trei preoți, s-au împărțit numai câte unul de bisărică, și ei neavând a lor ceasloave, iau ceasloavele den bisărici și împlinesc trebile lor. Drept aceia, eu am socotit și fac arătare exarhiceștii dicasterii, fi-va cu cale ca la preoții, care n-au a lor ceasloave și iau ceasloavele den bisărică de împlinit trebile lor, să li să împartă câte un ceaslov” [7, f.1]. Din cele relatate reiese că *Ceasloavele* tipărite în anul 1817 au fost difuzate în termene relativ restrânse, încât în unele rapoarte ulterioare, privind cărțile rămase în depozite, acestea figurează în număr mai mic, în comparație cu alte titluri.

Psaltirea de la 1818 a fost difuzată în mod similar. Deoarece aceste cărți erau necesare diaconilor și psalmiștilor, ele au fost repartizate lor, în alte cazuri se trimeau, conform listelor, preoților. Se stabilea drept termen de achitare a banilor pentru ținuturile mai îndepărtate o lună de zile, iar pentru cele mai apropiate – doar două săptămâni. *Psaltirea* a început să fie tipărită la 1 decembrie 1817, iar la 16 mai 1818 începe difuzarea acesteia la prețul de 20 de lei exemplarul [8, f.2-4]. *Psaltirea* (1818) a fost tipărită din banii alocați de conducătorul tipografiei Ignatie și de ieromonahul Sinesie, ecleziarhul mitropoliei, la îndemnul verbal al lui Gavriil Bănulescu-Bodoni, motiv pentru care după moartea Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni au apărut pretenții din partea acestora [9, f.3].

În anul 1819 a ieșit de sub teacurile tipografiei de la Chișinău *Mineiele de obște*, într-un tiraj mai redus, de 800 de exemplare [10, p.175], iar despre răspândirea lor în bisericile din Basarabia nu există informații documentare. Tipărirea unui număr mai mic de *Mineie de obște* poate fi explicată prin faptul că în bisericile și mănăstirile din Basarabia existau *Antologhioane*, sau *Mineiele pe 12 luni*, tipărite în Moldova și în Țara Românească.

În anul 1820 au început să fie difuzate în Basarabia *Biblia* și *Noul Testament*, tipărite în limba română la Sankt Petersburg în anul 1819. În difuzarea acestor cărți s-au implicat ministrul Învățământului Alexandr Ivanovici Golițan și Sinodul Bisericii Ortodoxe Ruse. În acest context, la 18 august 1820 au fost trimise ucazuri protopopiilor din Basarabia, din Tiraspol și din Odesa pentru a elabora listele cu biserici. Astfel, în protopopiatul Bălților s-au expediat 71 de exemplare de *Biblie* și 71 de *Noul Testament*, în protopopiatul de Leova – câte 52 de exemplare de fiecare, în Rașcov toate bisericile erau asigurate cu aceste cărți, în ținutul Orhei – câte 82 de exemplare de fiecare carte, în protopopiatul Benderului s-au trimis câte 25 de cărți, iar în Ismail s-au cerut 25 de exemplare de *Noul Testament* în limba rusă, 12 exemplare de *Biblie* în limba română și 11 exemplare de *Noul Testament* în limba română. În Tiraspol și în Odesa au fost expediate exemplare rusești tipărite la Sankt Petersburg [11, f.1-5, 43-48, 141-142]. La 15 iulie 1821 Dicasteriei din Chișinău i-au fost trimise de la Comitetul basarabean al Societății biblice ruse 488 de exemplare de *Biblie*, la un preț de 10 ruble exemplarul, în valoare totală de 4880 rub., iar în lei – câte 15 lei exemplarul în valoare totală de 7320 de lei. În același rând, au fost primite 487 de exemplare de *Noul Testament* la prețul de 3 ruble fiecare, sau 4 lei 20 părăle. Au mai fost primite 121 de exemplare de *Biblie* în limba rusă la un preț de 7 rub. 70 cop. exemplarul, în valoare totală de 327 rub. 70 cop., sau 540 de lei 14 părăle și 4 exemplare de *Biblie* în limba greacă la prețul de 20 de lei exemplarul. Este știut că dintre acestea au fost repartizate în ținutul Hotin, prin protoiereul Petru Loncicovschi, câte 61 de exemplare de *Biblie* și de *Testament* în limba română și 21 de exemplare de *Noul Testament* în limba rusă. Spre sfârșitul lunii septembrie 1822 în eparhie au mai fost aduse exemplare de *Biblie* și de *Noul Testament* în limba rusă, tipărite la Sankt Petersburg, destinate localităților cu populație vorbitoare de limba rusă, la un preț de 6 lei exemplarul. Acestea au fost difuzate, împreună cu cele românești și grecești, tipărite în aceeași tipografie în anul 1825 [12, f.1,45,59,66-68,75,78,88; 13, f.1-168]. La 22 decembrie 1830 în rezervele de cărți de la Chișinău nu mai existau *Biblii* în limba rusă, afirmație ce reiese din cererea bombardierului unei garnizoane de artilerie, care a cerut să i se distribuie un exemplar gratis, însă i s-a recomandat să cumpere cartea din Odesa, deoarece la Chișinău nu mai existau exemplare [14, f.1].

Difuzarea literaturii bisericești în Basarabia prin negustori. În ceea ce privește difuzarea cărților din exterior, după anexarea Basarabiei situația devine mai dificilă. Au fost instituite puncte de control pe râul Prut, iar trecerea hotarului a devenit destul de anevoioasă. Mărfurile trecute prin vamă erau verificate; pentru trecerea lor era nevoie de acceptul administrației laice, iar în cazul cărților – și al celei religioase. La 24 mai 1816 general-maiorul I.M. Harting înaintează un demers Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni solicitând ca acesta să intervină în ce privește verificarea și permisiunea trecerii prin carantina din Sculeni a 53 de cărți tipărite în limba română, aduse de un oarecare Weis Janoš, supus austriac, care, potrivit documentelor de arhivă, era un om sărac ce venea de la Iași și intenționa să treacă Prutul în Basarabia pentru a vinde aceste cărți. După o verificare meticuloasă și îndelungată, supusul austriac nu a obținut permisiunea de a trece cărțile în Basarabia, invocându-i-se motivul că aceste 53 de cărți au fost tipărite în Transilvania, în orașul Blaj și sunt destinate uniților papistași. În rezoluția Mitropolitului se precizează că în eparhia sa sunt acceptate doar cărțile tipărite în Rusia, în Valahia și în Moldova, recunoscute de Biserica răsăriteană [15, f.1-5]. De obicei, cărțile erau acceptate de autoritățile religioase și civile dacă erau românești (cu excepția celor tipărite la Blaj), slavone, grecești sau armenesi. La 10 iulie 1820, un supus turc de origine grecească, Hristodor Serghieni, a trecut fără obstacole prin vama Sculeni 80 de cărți grecești, pe care intenționa să le vândă în Basarabia [16, f.1]. În aceeași zi a fost supus cenzurii un alt lot de exemplare (86) de *Sfânta Scriptură* în limba germană, transportate de colonistul din Tarutino, cu numele Gamel. Cărțile au fost cenzurate de prefectul seminarului din Chișinău și de arhimandritul Irinei, care cunoștea limba germană. Decizia a fost pozitivă din cauza că aceste cărți nu erau contrare dogmelor ortodoxismului, ele având același conținut pentru toți creștinii [16, f.4]. Doi frați, Ierofei și Constantin, au cerut permisiunea de a trece prin carantina din Sculeni la 7 mai 1820 cu scopul de a se deplasa la învățătură pe o perioadă de un an la Academia din Kiev, fiind trimiși de Mitropolitul Veniamin Costachi. Aceștia aveau cu ei 70 de cărți slavonești și grecești [17, f.7-9] destinate, probabil, pentru a fi vândute în scop de întreținere pe parcursul studiilor. De menționat în context că comerțul cu cărți laice și bisericești aduse din Moldova, Țara Românească și Transilvania sau din alte țări europene constituia o afacere profitabilă pentru negustori.

În difuzarea cărților tipărite în Transilvania sau în unele centre europene un rol important aveau negustorii brașoveni, care aveau afaceri comerciale în capitala Moldovei și chiar în Basarabia, de unde cumpărau diferite mărfuri, pe care le transportau peste munți, ajungând atât în Ardeal, cât și în unele țări europene. Majoritatea negustorilor brașoveni cu afaceri în Iași și Galați au adus, printre alte mărfuri, și loturi întregi de cărți grecești și românești [18, p.271-282]. Dintre acestea au fost semnalate în Basarabia: *Biblia* (Blaj, 1795), *Apostol* (Blaj, 1802, 1814), *Mineie pe 12 luni* (Buda, 1804-1805), *Molitvenic* (Brașov, 1811), *Ușa pocăinței* (Brașov, 1812), *Theoreticon* (Viena, 1823) etc. Mai mult ca atât, din listele cărților din bisericile din Basarabia reiese că mai multe biserici dispuneau de cărți tipărite în Ardeal, iar unele, cum ar fi, de exemplu, biserica din satul Taraclia, aveau doar cărți tipărite în centrele din Transilvania [19, p.105-120], sau cea din Batâr cu șase cărți românești, dintre care patru erau tipărite la Blaj și Sibiu [20, p.824-835].

Primele măsuri de rusificare a populației Basarabiei prin carte. Biserica rusă a încercat să submineze importanța cărții românești în Principatele Române, emițând încă în luna aprilie 1811 un ucuz sinodal prin care se stipula ca toate cărțile de ritual, necesare bisericilor și slujitorilor, să se comande numai de la tipografia bisericească din Moscova [21, p.94], urmărind astfel uniformizarea liturgică din spațiul românesc cu cea din Imperiul țarist. Prin acest ucuz se mai urmărea vânzarea producției de carte rusească, care ieșea în tiraje apreciabile de mari; or, prin difuzarea literaturii rusești în Principate veniturile urmau să crească considerabil. Cu toate acestea, cărțile tipărite în spațiul rusesc nu au fost cumpărate de români, acestea mai degrabă erau difuzate prin abonament reprezentanților ruși, iar mai târziu și în rândul militarilor.

În această perioadă s-a pus problema abonării ierarhilor și clerului la unele cărți rusești, tipărite la Sankt Petersburg și la Moscova. În anul 1818 au fost abonați mai mulți reprezentanți ai ierarhiei superioare a clerului din Basarabia la cele 10 volume de *Беседы въ разныхъ мѣстахъ и въ разные времена говоренныя* ale Arhiepiscopului Cernigovului Mihail Desnitzkij care urmau să apară la Sankt Petersburg până în 1821. Au solicitat abonarea la aceste volume opt reprezentanți ai clerului din Basarabia: Mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni, Episcopul Benderului și Akkermanului Dimitrii, Arhiepiscopul armenilor Grigorie, Mitropolitul sârbilor Leontii, protoiereul Petru Cunțchi, arhimandritul Irinei, profesorul de retorică protoiereul Theodor Oghinschi și ecleziarhul Mitropoliei Sinesie [22, f.7].

În prezent este cunoscută lista cărților din biblioteca Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni, fără an și locul ediției, care numără cca 775 de exemplare, majoritatea în limba rusă, printre care este indicată și această

carte [23, f.92-99]. Printr-un ucaz imperial din 11 ianuarie 1819, cu nr.49, se ordona deschiderea magazinelor de cărți în casele eparhiale și în biserici, în care urmau să se vândă doar cărți rusești. În răspunsul Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni se menționa, printre altele, că, *deoarece în Eparhia Chișinăului în toate bisericile, cu excepția județului Tiraspol, și câteva soboare orășenești și în bisericile sătești cu populație bulgară slujirea bisericească și citirea cărților se face în dialectul moldovenesc, de a amâna în întreaga eparhie deschiderea magazinelor până la învățarea clerului și enoriașilor din întreaga eparhie a limbii rusești* [24, f.10^v-11].

Au urmat și alte îndemnuri ale reprezentanților puterii laice și religioase din Imperiu de a cumpăra cărți din tipografiile rusești. La 7 august 1820 a fost trimis un ucaz al cneazului Alexandr Golitzyn, prin care preoții erau încurajați să se aboneze la alte două cărți (prima: *Возвание к человекам о последовании внутреннему влечению Духа Христа*. [Перевод с французкаго Ястребцова И.И. Санктпетербург. Въ типографии Департамента народнаго просвещения, 1820] și a doua: *Опыт деятельнаго учения о действии Святаго Духа в душах*. [Перевод с французкаго Фенникова С.И., Смирдина А.Ф., Ястребцова И.И. Санктпетербург. Въ типографии Департамента народнаго просвещения, 1821]) [25, f.1-46]. În anul 1822 a fost difuzată, la un preț de 3 ruble, o broșură semnată de Arhimandritul Ilarion, intitulată *Полезные напоминания иноку в начале его подвигов* [Санктпетербург, 1822] [26, f.1]. Cartea *Толкование Евангелий на Господские и Богородичные праздники с нравоучительными беседами Варлаама, Митрополита грузинского* [Санктпетербург, 1821] a fost expediată în mai 1825 la Chișinău prin Odesa, iar un exemplar a fost cumpărat de protoiereul Petru Loncikovskij pentru dicasterie [27, f.1,19].

Pentru o difuzare mai eficientă a literaturii rusești în Basarabia erau trimise cataloage de cărți din tipografiile rusești. Conform ucazului sinodal din 28 noiembrie 1821 și a celui din 23 februarie 1822, se permitea și se încuraja vânzarea cărților rusești în Basarabia, la care se anexa lista și prețul lor [28, f.83]. Mai mult ca atât, Dicasteria duhovnicească din Chișinău a elaborat și a răspândit la 21 februarie 1822 o listă de cărți, printre care și rusești, care trebuiau să fie distribuite în bisericile din Basarabia. Exemplare de cărți rusești urmau să ajungă și în mănăstirile Cosăuți, Saharna și în schitul Răciula, în care existau vorbitori de limbă rusă. Dat fiind faptul că aceste cărți nu erau acceptate de preoții din satele românești, s-a sugerat ca să fie difuzate, cu indicarea prețului, doar în catedralele mari din orașe sau în localitățile cu populație vorbitoare de limbă rusă [29, f.1-3]. Prin aceste măsuri se încerca rusificarea provinciei și uniformizarea lingvistică și liturgică a Imperiului. Însă, deoarece populația din sate nu cunoștea limba rusă, aceste încercări s-au dovedit a fi zadarnice. La 14 mai 1825 a fost emis un ucaz al lui Dimitrie Sulima, inspirat din altul imperial din același an, emis la inițiativa Mitropolitului Novgorodului și Sankt Petersburgului Serafim, care prevedea confiscarea cărților cu conținut antireligios din instituțiile de învățământ, fiind indicate 10 titluri de cărți interzise [30, f.1,4]. Potrivit altui ucaz imperial din luna iunie 1825, se impunea ca în bibliotecile mănăstirilor să se afle doar cărți pentru slujire după tipic și se interziceau în mod categoric cărțile tipărite în tipografii private („cărți politicești”) sau care aparțin altor confesiuni [31, f.1,33-41].

Răspândirea tipăriturilor românești în Basarabia în deceniul trei al secolului al XIX-lea. Situația cu privire la difuzarea cărții românești manuscrise și tipărite devine mai favorabilă la începutul deceniului trei al secolului al XIX-lea, datorită circumstanțelor politice create în legătură cu evenimentele desfășurate pe teritoriul Țărilor Române. Mișcarea de eliberare a creștinilor, în special a grecilor și românilor, de sub dominația otomană, începută la Iași în februarie 1821, i-a determinat pe mulți preoți și monahi să se refugieze în Basarabia, pentru că bisericile și mănăstirile în care slujeau sau viețuiau erau devastate și arse de turci. Basarabia a devenit locul de refugiu al mai multor ierarhi greci sau de origine grecească din Balcani, care s-au retras din zona de conflict [32, p.27-68]. Potrivit unor mărturii, populația Basarabiei a crescut în aceste vremuri de cel puțin două ori, datorită refugiului populației românești și străine din calea răutăților [33, p.39]. Așa cum am menționat, primii care s-au refugiat au fost călugării și preoții, urmași fiind de numeroși oameni înstăriți din Moldova de peste Prut, care au luat cu ei bunuri materiale, printre care manuscrise și cărți tipărite în limbile română, greacă, slavonă, germană și latină. Reieșind din conținutul informațiilor din însemnări, unele cărți au fost vândute sau dăruite fețelor bisericești sau mănăstirilor din Basarabia. În aceste condiții pline de incertitudine a fost transportată de la Iași la Chișinău biblioteca lui Dimitrie Govdelas [34, p.206].

Monahii și monahiile, fețele bisericești s-au retras pe moșiile mănăstirești din stânga Prutului sau la rude. Există destul de multă informație arhivistică despre acest fenomen, care, analizat fiind, duce la concluzia că mai ales călugării au luat cu ei bunurile mănăstirilor în care viețuiau, multe manuscrise și cărți vechi, pe care

cărturarii din perioada interbelică le-au identificat prin bibliotecile mănăstirești sau prin cele de mir, cu însemnări de apartenență unor centre monahale din dreapta Prutului. Călugării mănăstirilor din nordul și centrul Moldovei s-au refugiat prin vămile din Noua Suliță, Sculeni și Lipcani, iar cei din sud prin Leova, Ismail și Reni [35, f.47-48,51,75,89-91,113,116,119,135,140,151,150,185-188,225,236,243,260,265-267, 281,286-289,307,331]. Mitropolitul Moldovei Veniamin Costachi adresează la 26 septembrie 1821 o rugămintă autorităților de la Chișinău să permită trecerea la moșiile mănăstirii Neamț din Basarabia a circa 200 de călugări de la mănăstirile Neamț și Secu. Același ierarh a trimis la 6 decembrie 1821 o adresare autorităților ecleziastice de la Chișinău ca venitul de pe moșiile mănăstirilor Moldovei din Basarabia să fie folosit exclusiv pentru întreținerea celor 120 de călugări dintre cei 200 trimiși de el și stabiliți aici. Ceilalți au plecat la rude în Bucovina și în Transilvania [35, f.86,88,372]. Mulți dintre aceștia s-au stabilit pentru restul vieții în Basarabia, așa cum este cazul ierodiaconului Nazarie de la mănăstirea Secu, care a cerut la 16 noiembrie 1821 lui Dimitrie Sulima permisiunea de a se strămuta la una dintre mănăstirile din Basarabia. Pentru o mai ușoară permisiune din partea autorităților bisericești de la Chișinău, acesta obține la 9 decembrie 1821 o caracteristică din partea Mitropolitului Veniamin Costachi. În cele din urmă, a fost acceptat, iar în luna ianuarie 1822 a depus jurământul de credință [36, f.1-11].

Deși nu întotdeauna există mărturii directe despre difuzarea de către călugări a cărților în timpul exodului din anul 1821, este de înțeles că aceștia au luat cu ei și bunuri materiale (icoane, veșminte și cărți vechi) pe care le-au adus în mănăstirile în care s-au stabilit. Drumul cărții românești corespunde de multe ori cu itinerariile monahilor. Una dintre dovezi este că Mitropolitul Veniamin Costachi, refugiindu-se pe moșia din Colicăuți, s-a oprit pentru un timp în satul Costuleni de pe partea stângă a Prutului și a dăruit bisericii cu hramul Sfântul Dumitru mai multe cărți bisericești: *Strastnic* (Blaj, 1804), *Antologhion* (Iași, 1806), *Triodion* (Blaj, 1813), *Apostol* (Blaj, 1814), *Penticostarion* (București, 1820) [37, p.141, nr.300; p.147, nr.320; p.157, nr.359; p.201, nr.556]. La fel au procedat și monahii, care au adus cu ei manuscrise și cărți vechi, atestate prin însemnări în perioada interbelică ca aparținând anterior unor călugări din mănăstirile Neamț, Secu, Vorona, Poiana Mărului și altele [38, p.162-236]. În atare împrejurări ar fi ajuns în Basarabia *Pomelnicul mănăstirii Voroneț*, care în 1828 se afla în satul Frasin din actualul raion Dondușeni [39, p.131].

O altă mărturie directă în acest sens este că, în timpul tulburărilor, documentele și averea mănăstirii Dobrovăț a fost păstrată la biserica armenească din Chișinău [40, f. 1-2]. Mai mult ca atât, la 19 octombrie 1822, vornicul Ioan Sturza s-a adresat autorităților guberniei Basarabia să se implice în acțiunea de retrocedare a bunurilor materiale de către călugării stabiliți în Basarabia, care au adus cu ei documente vechi, veșminte, cărți, peceti ale mănăstirilor Florești și Golia. Cu aceste peceti ei încheiau contracte de arendă sau vânzare a bunurilor sau moșiilor mănăstirilor închinat Sfântului Munte din Basarabia [41, f.1].

Un important număr de cărți a fost difuzat în Basarabia în această perioadă fie prin persoane aflate în călătorii private, fie prin negustori. Cărțile religioase erau prezentate în carantină unei comisii din trei persoane, printre care un medic și secretarul. Ulterior, se elabora lista cărților prezentate, care împreună cu cărțile erau prezentate Consistoriului duhovnicesc de la Chișinău, de unde erau expediate la Seminarul teologic pentru a fi verificate de o comisie specială sau de persoane competente în vederea corespunderii cu dogmele ortodoxismului. Inspectorul Seminarului semna lista cărților admise, iar celelalte, care nu erau conforme cerințelor impuse, fie se returnau, fie erau vândute [42, p.70].

Astfel, boieroica Sofia Baș Canta, locuitoare a Chișinăului, călătorind prin Moldova de peste Prut a adus în Basarabia prin vama Sculeni, la 30 ianuarie 1823, 326 de cărți vechi, fiind acceptate de autoritățile civile și religioase, deoarece nu erau contrare ortodoxismului. La 29 aprilie 1823, grecul Cleanti Diordiev, supus rus, a trecut în Basarabia prin aceeași carantină 91 de cărți vechi. La 6 martie 1823, Anghel Popondopulo, supus rus, a trecut prin carantina din Sculeni 24 de legături cu bucoavne grecești. Cucoana Catinca Laran a prezentat la 31 martie 1823, în aceeași carantină 166 de cărți vechi, care au trecut cenzura abia peste 16 zile de la prezentarea lor. Ioan Dimitriev, locuitor al Iașului, stabilindu-se cu traiul în Basarabia la 12 mai 1823, a adus cu el 92 de cărți. La 26 iunie 1823 Spătarul Toma Luca a trecut în Basarabia 9 cărți, iar grecul Anastasie Mihaila în aceeași lună a prezentat la Sculeni pentru cenzură 8 lăzi mari cu cărți în limbile greacă, germană și latină. O locuitoare a Iașului Maria Hasnaș a trecut vama la 26 iulie 1823 cu 30 de cărți, iar Roxanda Galoglu din localitatea Frumoasa (Iași) a prezentat în aceeași lună în carantina Sculeni pentru cenzură 25 de cărți vechi, șase dintre ele fiind returnate din cauza că erau contrare dogmelor ortodoxismului. La 4 octombrie 1823, un locuitor al Bucureștilor, Gheorghe Gheorghiu, supus turc, a trecut peste Prut 45 de cărți grecești

pentru a le vinde, iar la 16 octombrie a aceluiași an armeanul Magordian Rușciuc a prezentat la vama din Sculeni opt cărți tipărite în limba armeană: un *Lexicon*, trei *Ceasloave* bisericești, două *Istorii a Sfântului Ioan Gură de Aur* și două *Molitvenice* [16, f.1,3,17,9-11,13,21,27-28,35,39,46,43].

Un impunător lot de carte românească a fost adus în Basarabia din București prin contribuția Mitropolitului Grigorie IV al Ungrovlahiei (1823-1834), exilat în această provincie în anul 1829, din cauza neînțelegerilor cu administrația țaristă, care se stabilise în Principatele Române concomitent cu începutul războiului dintre ruși și turci în anul 1828. Fiind numit locțiitor de domn al Țării Românești, deoarece domnul Grigorie Ghica era plecat din țară, nu a fost de acord cu instituirea unor taxe. Ca urmare, a fost exilat în februarie 1829 la Chișinău, unde s-a aflat până în 12 ianuarie 1832, iar în locul lui a fost numit în această funcție Neofit Episcopul Râmnicului. Constatând lipsa de cărți religioase în bisericile și mănăstirile din ținut, la 5 iunie 1829 Mitropolitul Grigorie adresează o cerere autorităților laice și bisericești, prin care insistă să treacă prin carantina din Sculeni 150 de exemplare de Vasilie cel Mare și Grigore Bogoslovul [*Cuvinte*, București, 1826], 150 de cărți de Ioan Gură de Aur [*Cuvinte*, București, 1827], 25 de exemplare de Grigorie din Nazianț [*Cuvânt pentru preoție*, București, 1821], 30 de exemplare de *Pravoslavnică mărturisire* [București, 1827], 5 exemplare de *Dovedirea împotriva armenilor* [București, 1824], 30 de exemplare de *Carte folositoare de suflet* [București, 1827], 30 de exemplare de Theodorit. *Cuvinte zece pentru dumnezeiasca pronie* [București, 1828], 8 cărți de *Logică* [București, 1826]. Printre aceste cărți mai erau și 20 de *Paterice* [București, 1828], care urmau să fie aduse de la mănăstirea Căldărușani. Aceste cărți, tipărite prin contribuția sau traducerea Mitropolitului Grigorie IV, erau destinate atât pentru bisericile și mănăstirile din întreaga Basarabie, cât și pentru biblioteca Seminarului duhovnicesc din Chișinău. Este cunoscut că pe parcursul aflării sale la Chișinău acesta a dus o intensă corespondență cu Neofit al Râmnicului, care rămăsese să diriguiească treburile Mitropoliei, fiind considerat un aprig susținător al rușilor în Principate. Motivul pentru aducerea cărților bisericești în Basarabia este evocat într-o scrisoare expedită lui Neofit, din care reiese că „frații de aicea pre cea [știință – n.n.] politicească o au din gazeturile cele multe, iar de cea bisericească sânt lipsiți, mai vartos cei ce nu înțeleg limba rusească, m'am făgăduit prea o sfinții sale părintelui arhiepiscopului să le dau în dar acele mai jos însemnate cărți, spre folosul sufletescu” [42, p.68]. Conform acestei scrisori, cărțile trebuiau să fie așezate de pitarul Ioniță în lăzi „de acelea cu care să aducea hârtiia din lăuntru, și gășind un ocazion să le trimită în Iaș la egumenul de la mănăstirea Golia”, iar acestuia din urmă i-a fost încredințată misiunea de a le trece peste hotar. Cele dezlegate trebuiau să fie verificate foaie cu foaie „ca să nu iasă aicea lipsă și apoi vor rămâne stricate”. Alături de această scrisoare a Mitropolitului Grigorie au fost trimise și câteva rânduri de confirmare ale Arhiepiscopului Dimitrie Sulima. În răspunsul lui Neofit se precizează că va lua măsuri privind trimiterea cărților spre Iași. Într-o altă scrisoare a Mitropolitului Grigorie IV către Neofit se menționează că „nu știu de le voi vedea că nu iaste slobod a întra cărți streine aicea”. Pentru a fi sigur că aceste cărți vor ajunge cu bine la Chișinău, mitropolitul a luat învoire de la Petersburg, prin graful Voronțov de la Odesa, și a scris o cerere de a trece cărțile fără taxe vamale [42, p.69]. Ministrul Finanțelor Egor Franțovici a acceptat scutirea de taxe vamale, însă cu condiția ca aceste cărți să fie verificate cu atenție la vamă [43, f.6]. Protoiereul de Sculeni Mihail Sineacevski a primit la 15 septembrie de la arhimandritul Sofronie de la mănăstirea Golia: 79 de exemplare cu copertă și 65 fără copertă și cu foile încurcate de Vasilie cel Mare și Grigore Bogoslovul [*Cuvinte*, București, 1826]; 81 legate și 70 nelegate de Ioan Gură de Aur [*Cuvinte*, București, 1827]; 22 legate și 3 nelegate de Grigorie din Nazianț [*Cuvânt pentru preoție*, București, 1821]; 30 legate de *Carte folositoare de suflet* [București, 1827]; 29 de exemplare de *Pravoslavnică mărturisire* [București, 1827]; 30 legate de Theodorit. *Cuvinte zece pentru dumnezeiasca pronie* [București, 1828] și cinci legate de *Dovedirea împotriva armenilor* [București, 1824]. Cărțile s-au aflat în carantina din Sculeni nu mai puțin de 14 zile. Printre acestea erau și 20 de exemplare de *Pateric* [București, 1828], însă, deoarece nu erau incluse în liste, nu au fost acceptate, fiind returnate arhimandritului Sofronie. Aceeași soartă ar fi avut-o și cele 8 cărți (4 legate și 4 nelegate) de *Logică* [București, 1826], despre care documentele nu precizează dacă au fost acceptate. Din numărul total de cărți, de către protoiereul de Sculeni Mihail Sineacevski au fost trimise Arhiepiscopului Dimitrie câte un exemplar de *Mărturisirea ortodoxă* și *Dovedirea împotriva armenilor* [43, f.19], iar altele au fost difuzate bisericilor și mănăstirilor. În perioada interbelică, în Biblioteca Mitropoliei Chișinăului mai existau exemplare de *Sf. Ioan Hrisostom* (1 ex.), *Sf. Grigore din Nazianz* (1 ex.), *Povățuire pentru duhovnic și canoane* (1 ex.), *Pravoslavnică mărturisire* (1 ex.) și *Dovedire împotriva armenilor* (2 ex.), iar altele – la mănăstirea Suruceni [42, p.69].

Așadar, reiese că în vama Sculeni au ajuns 442 de cărți românești, dintre care au trecut Prutul doar 414, deoarece cele 20 *Paterice* și 8 exemplare de *Logică* nu au fost incluse în listă și, probabil, au fost returnate lui Sofronie, pentru a fi duse la mănăstirea Golia. Din alte date reiese că protoiereul de Sculeni a luat în primire, la 15 septembrie 1829, 410 volume, dintre care 258 legate și 152 nelegate și câteva cu foile încurcate [42, p.69], adică patru cărți nelegate.

Concluzii

Primele trei decenii ale secolului al XIX-lea sunt caracterizate printr-un proces intens de răspândire a cărții vechi românești în Basarabia. După anul 1830 începe difuzarea în număr mare a cărții românești moderne, care este mai numeroasă și mai variată ca tematică și titluri. În această perioadă pătrunde la est de Prut literatura de factură laică și diferite reviste. Cartea românească veche continuă să fie distribuită, în special, de centrele monastice, care aveau cărți în mai multe exemplare, însă, în același timp, cartea manuscrisă este utilizată de preoți sau călugări în bisericile de mir sau în mănăstiri. În secolul al XIX-lea sunt atestate numeroase manuscrise, în special de factură religioasă mai ales în mănăstiri, însă treptat locul lor este preluat de cartea tipărită, care este editată în tiraje mari și răspândită de negustorii de cărți sau dăruită așezămintelor monahale. Cu toate acestea, unele mănăstiri din Basarabia, cum ar fi Căpriană și Curchi, continuă să fie centre de copiere și răspândire a cărții manuscrise pe parcursul secolului al XIX-lea.

Referințe:

1. CERETEU, I. *Cartea bisericească în mănăstirile din Republica Moldova. Ediție enciclopedică*. Chișinău: Tipografia Centrală, 2016. 472 p. ISBN 978-9975-53-739-1
2. Despre expedierea în bisericile or. Ismail a cărților de rugăciune. 14 iunie 1818 – 19 iunie 1818. Text în original. În: *Arhiva Națională a Republicii Moldova*, Fond 205, inv.1, d.2277, 7 f.
3. Despre sfințirea bisericii de la mănăstirea Răciula. 1822. Text în original. În: *Arhiva Națională a Republicii Moldova*, Fond 205, inv.1, d.2992, 35 f.
4. ДМИТРИЕВ, П.Г. *Народонаселение Молдавии (По материалам переписей 1772-1773, 1774 и 1803 гг.)*. Кишинев: Штиинца, 1973. 155 с.
5. CIOBANU, Șt. *Cultura românească în Basarabia sub stăpânirea rusă*. Chișinău: Editura Enciclopedică „Gheorghe Asachi”, 1992. 272 p. ISBN 5-88550-045-2
6. Date despre prezența bisericilor ortodoxe în Eparhia Chișinăului în anul 1819. 1819. Text în original. În: *Arhiva Națională a Republicii Moldova*, Fond 205, inv.1, d.2452, 10 f.
7. Despre examinarea raportului ecleziarhului mitropoliei Chișinăului Sinesie privind expedierea listelor preoților care nu au ceasosloave. 4 mai 1818 – 21 februarie 1822. Text în original. În: *Arhiva Națională a Republicii Moldova*, F.205, inv.1, d.2112, 3 f.
8. Corespondența cu blagocinii eparhiei Chișinăului despre expedierea psaltirilor pentru diaconii și psalmiștii bisericilor. 2 august 1818 -26 ianuarie 1818. Text în original. În: *Arhiva Națională a Republicii Moldova*, Fond 205, inv.1, d.2276, 4 f.
9. Despre examinarea litigiului financiar al arhimandritului Sinesie și tipografului Ignatie cu mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni pentru sumele de 3630 și 3049 lei alocate pentru tipărirea cărților. 14 decembrie 1821 – 19 decembrie 1821. Text în original. În: *Arhiva Națională a Republicii Moldova*, Fond 205, inv.1, d.3377, 28 f.
10. FUȘTEI, N. Contribuția Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni la dezvoltarea tiparului. În: *Revista de Istorie a Moldovei*, 2009, nr.2-3, p.169-178. ISSN 1857-2022
11. Rapoartele protoiereilor județelor din Basarabia despre primirea exemplarelor de Biblie și Noul Testament pentru bisericile din Basarabia. 11 august 1820 – 28 septembrie 1822. Text în original. În: *Arhiva Națională a Republicii Moldova*, Fond 205, inv.1, d.2876, 142 f.
12. Rapoartele protoiereilor despre primirea bibliilor slavonești. 27 septembrie 1822 – 18 august 1823. Text în original. În: *Arhiva Națională a Republicii Moldova*, Fond 205, inv.1, d.3509, 168 f.
13. Rapoartele protoiereilor de județe despre primirea Testamentelor Noi moldovenești. 9 septembrie 1822 – 24 iulie 1825. Text în original. În: *Arhiva Națională a Republicii Moldova*, Fond 205, inv.1, d.3923, 118 f.
14. Cererea bombardierului Răbkin din garnizoana de artilerie despre primirea pe gratis a Bibliei. 7 decembrie 1830 – 22 decembrie 1830. Text în original. În: *Arhiva Națională a Republicii Moldova*, Fond 205, inv.1, d.7072, 4 f.
15. Rezoluția inginerului general-maior Harting I.M. despre permisiunea trecerii peste hotarul de pe Prut a 53 de cărți în limba română. 27 mai 1816-10 iunie 1816. Text în original. În: *Arhiva Națională a Republicii Moldova*, Fond 205, inv.1, d.1140, 5 f.
16. Despre permisiunea trecerii prin carantina din Sculeni în Basarabia a cărților. 3 iulie 1820. Text în original. În: *Arhiva Națională a Republicii Moldova*, Fond 205, inv.1, d.115, 6 f.

17. Date despre monahii mănăstirilor de peste hotare stabiliți în Basarabia în anul 1820. 1820. Text în original. În: *Arhiva Națională a Republicii Moldova*, Fond 205, inv.1, d.2868, 89 f.
18. CONSTANTIN A., CAPROȘU, Io. *Relațiile economice ale Brașovului cu Moldova de la începutul secolului al XVIII-lea până la 1850*. Chișinău: Universitas, 1992. 352 p. ISBN 5-362-00893-5
19. СИКОРСКИЙ, Т. Сведения о приходе и церкви села Тараклии, Бендерского уезда. В: *Кишиневские Епархиальные Ведомости*, 1877, № 3, с.105-120
20. МАТЕЕВИЧЪ, Х. Историко-статистическое описание церкви и прихода селения Батыр, Бендерского уезда. В: *Кишиневские Епархиальные Ведомости*. 1873, №3, с.824-835
21. TOMESCU, C.N. Diferite știri din arhiva Consiliului eparhial-Chișinău. În: *Arhivele Basarabiei*, An IV, 1932, nr.2, p. 87-98
22. Despre abonarea Seminarului duhovnicesc din Chișinău la cărțile din Petersburg. 30 decembrie 1818 – 3 februarie 1820. Text în original. În: *Arhiva Națională a Republicii Moldova*, Fond 205, inv.1, d.2278, 16 f.
23. Corespondența cu guvernul regional al Basarabiei și protoiereii orașelor din Basarabia despre averea Mitropolitului Chișinăului și Hotinului după moartea sa. 18 aprilie 1821 – 12 iulie 1821. Text în original. În: *Arhiva Națională a Republicii Moldova*, Fond 205, inv.1, d.3342, 122 f.
24. Despre înființarea pe lângă casele arhieresti și bisericile eparhiale a magazinelor de cărți din tipografia sinodală. 13 februarie 1819 – 23 iulie 1823. Text în original. În: *Arhiva Națională a Republicii Moldova*, Fond 205, inv.1, d.3453, 115 f.
25. Rapoartele protoiereilor despre primirea ucazului despre cumpărarea de către fețele bisericesti din eparhia Chișinăului a două cărți rusești. 7 august 1820 – 10 decembrie 1821. Text în original. În: *Arhiva Națională a Republicii Moldova*, Fond 205, inv.1, d.3075, 46 f.
26. Rapoartele protoiereilor de orașe despre primirea unei cărți rusești. 17 iulie – 29 august 1822. Text în original. În: *Arhiva Națională a Republicii Moldova*, Fond 205, inv.1, d.3921, 15 f.
27. Rapoartele cârmuirii duhovnicești din Tiraspol privind primirea unor cărți rusești. 7 noiembrie 1825 – 8 februarie 1826. Text în original. În: *Arhiva Națională a Republicii Moldova*, Fond 205, inv.1, d.4910, 19 f.
28. Rapoartele protoiereilor Basarabiei despre primirea listei cărților tipărite în tipografia sinodală din Moscova. 2 mai 1822 – 19 martie 1824. Text în original. În: *Arhiva Națională a Republicii Moldova*, Fond 205, inv.1, d.3780, 83 f.
29. Listele cărților primite prin abonament de Dicasteria duhovnicească din Chișinău pentru bisericile din Eparhia Chișinăului. 21 februarie 1822 – 8 aprilie 1822. Text în original. În: *Arhiva Națională a Republicii Moldova*, Fond 205, inv.1, d.3924, 9 f.
30. Despre confiscarea de la școlile duhovnicești și de la slujitorii bisericesti din Basarabia a cărților antireligioase. 23 mai 1825 – 9 februarie 1827. Text în original. În: *Arhiva Națională a Republicii Moldova*, Fond 205, inv.1, d.4754, 105 f.
31. Rapoartele protoiereilor de județe din Basarabia despre primirea ucazului Dicasteriei din Chișinău despre interzicerea aflării în biserici a cărților laice. 26 iunie 1826 – 10 august 1826. Text în original. În: *Arhiva Națională a Republicii Moldova*, Fond 205, inv.1, d.4990, f. 46 f.
32. ХАЛИППА, И. Восточные святители, нашедшие пристанище въ пределахъ Кишиневской епархии среди смуть греческаго возстанія 1821-28 гг. В: *Труды Бессарабской губернской ученой архивной коммиссии*. Том первый. Кишиневъ: Типографія Э. Шльмовича, 1900, с.27-68.
33. ХАЛИППА, И. Эмигрантское общество в Кишиневе. В: *Кишиневъ время жизни в немъ Александра Сергеевича Пушкина, 1820-1823*. Кишиневъ: Типографія Э.Шльмовича. 1899, с.135-163.
34. DANILOV, M. Mărturii ieșene în Chișinăul de altădată: carte, eterie, cenzură (primele trei decenii ale secolului XIX). În: *Identitățile Chișinăului*. Ed. a II-a. Chișinău: ARC. 2015, p.76-83. ISBN 978-9975-61-872-4
35. Despre repartizarea monahilor din alte țări în mănăstirile din Basarabia. 16 mai 1822 – 4 aprilie 1825. Text în original. În: *Arhiva Națională a Republicii Moldova*, Fond 205, inv.1, d.3720, 421 f.
36. Despre examinarea cererii ierodiaconului mănăstirii Secu Nazarie de a fi acceptat în eparhia Chișinăului. 17 noiembrie 1821 – 17 ianuarie 1822. Text în original. În: *Arhiva Națională a Republicii Moldova*, Fond 205, inv.1, d.3149, f. 12 f.
37. CERETEU, I. *Cartea românească veche și modernă în fonduri din Chișinău*. Catalog. Iași: Tipo Moldova, 2011. 407 p., il. ISBN 978-073-168-497-0
38. МИНАИЛ, Р. *Мărturii de spiritualitate românească în Basarabia. Așezăminte. Scrieri. Personalități*. Chișinău: Știința, 1993. 408 p. ISBN 5-376-01648-X
39. EȘANU, A., EȘANU, V. *Mănăstirea Voroneț. Istorie. Cultură. Spiritualitate*. Chișinău: Pontos, 2010. 416 p.
40. Despre examinarea cererii însărcinatului mănăstirii Zograf de pe Muntele Athos monahul Vichentie privind păstrarea documentelor și lucrurilor mănăstirii Dobrovăț în biserica armenească din Chișinău. 5 iunie 1823-9 iunie 1823. Text în original. În: *Arhiva Națională a Republicii Moldova*, Fond 205, inv.1, d.4267, 6 f.
41. Despre dispoziția guvernatorului regiunii Basarabia referitoare la confiscarea obiectelor bisericesti de la clerul venit din Moldova. 19 octombrie 1822 – 23 iulie 1828. Text în original. În: *Arhiva Națională a Republicii Moldova*, Fond 205, inv.1, d.3627, 21 f.

42. TOMESCU, C.N. *Mitropolitul Grigorie IV al Ungro-Vlahiei*. Chișinău, 1927. Supliment la: Revista Societății istorico-arheologice bisericești din Chișinău, vol .XVII, 1927, p.1-300.
43. Despre permisiunea trecerii prin carantina din Sculeni fără taxe vamale a cărților religioase aduse din București pentru bisericile din Eparhia Chișinăului. 5 iunie 1829-29 septembrie 1829. Text în original. În: *Arhiva Națională a Republicii Moldova*, Fond 205, inv.1, d.6410, 13 f.

Date despre autor:

Igor CERETEU, doctor habilitat, conferențiar universitar, Institutul de Istorie.

E-mail: igor.cereteu@gmail.com

Prezentat la 02.09.2018